

(Nie)obliczalne wyjątki

Tomasz TKOCZ, Warszawa

Chcemy mówić o macierzach losowych, przyda się mały wstęp i motywacja. O historii teorii i bogatej bibliografii można poczytać do poduszki w artykule [1].

W mechanice kwantowej układ opisuje się za pomocą hamiltonianu $\hat{H}$, który jest operatorem hermitowskim działającym na pewnej przestrzeni stanów, która jest przestrzenią Hilberta $\mathcal{H}$,

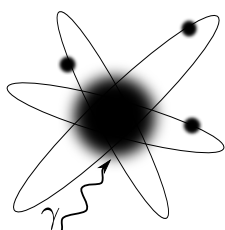
$$\hat{H}: \mathcal{H} \longrightarrow \mathcal{H}.$$

O własnościach układu wnioskujemy się z równania Schrödingera

$$\hat{H}|\psi\rangle = E|\psi\rangle,$$

gdzie $E \in \mathbb{R}$, $|\psi\rangle \in \mathcal{H}$ to niewiadome. Jest to więc po prostu równanie na wektory ($|\psi\rangle$) i wartości własne (E) hamiltonianu $\hat{H}$.

Przykład. W fizyce jądrowej rozważa się jądra ciężkich pierwiastków i konfiguracje ich elektronów. Wtedy $\mathcal{H} = \mathbb{C}^N$, N — duże, zaś $\hat{H}$ jest bardzo skomplikowane, ale wyobrażalne, bo to jest macierz zespolona rozmiaru $N \times N$, hermitowska, tzn. $H_{ij} = \overline{H_{ji}}$. Hamiltonian $\hat{H}$ jest tak zmontowany, że równanie Schrödingera podaje możliwe stany podstawowe $|\psi_i\rangle$, $i = 1, \dots, N$, naszego atomu o energiach podstawowych E_i . Gdy poświecimy na jądro fotonem γ , atom przechodzi ze stanu $|\psi_i\rangle$ do $|\psi_j\rangle$ zwiększając energię o $E_j - E_i$.

Problem polega na tym, że równanie Schrödingera rzadko kiedy udaje się analitycznie rozwiązać. Mimo to chcielibyśmy coś na jego podstawie powiedzieć o własnościach układu. Genialny pomysł pochodzi od Eugeniusza Wignera z 1950 roku,

(W) N jest duże, $\hat{H}$ skomplikowane, potraktujmy $\hat{H}$ jakby było losowe!
Co to znaczy losowe?

Definicja. Niech H_{mn}, K_{mn} to niezależne standardowe zmienne gaussowskie, co oznacza, że są to liczby rzeczywiste, przy czym prawdopodobieństwo wylosowania liczby z przedziału $(x, x + dx)$ wynosi $\frac{1}{\sqrt{2\pi}}e^{-x^2/2}dx$. Macierz

$$(1) \quad \hat{H} = \begin{bmatrix} H_{11} & \frac{H_{12}+iK_{12}}{\sqrt{2}} & \dots & \frac{H_{1N}+iK_{1N}}{\sqrt{2}} \\ \frac{H_{12}-iK_{12}}{\sqrt{2}} & H_{22} & \dots & \frac{H_{2N}+iK_{2N}}{\sqrt{2}} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \frac{H_{1N}-iK_{1N}}{\sqrt{2}} & \frac{H_{2N}-iK_{2N}}{\sqrt{2}} & \dots & H_{NN} \end{bmatrix}$$

nazywamy macierzą GUE_N (*Gaussian Unitary Ensemble*).

Żeby badać rozkład wartości własnych macierzy losowej, definiuje się tzw. *miarę spektralną*.

Definicja. Niech A będzie hermitowską macierzą $N \times N$. Przypomnijmy, że wówczas jej wartości własne to N liczb rzeczywistych. Dla przedziału $I \subset \mathbb{R}$ określamy liczbę $\mu(I)$ jako ułamek liczby wartości własnych z przedziału I ,

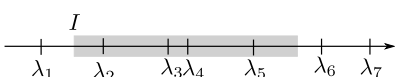
$$\mu(I) = \frac{1}{N} \cdot (\text{liczba wartości własnych macierzy } A \text{ z przedziału } I).$$

Z definicji, $\mu(\mathbb{R}) = 1$, więc μ jest miarą probabilistyczną na $\mathbb{R}$ i nazywa się ją *miarą spektralną macierzy* A .

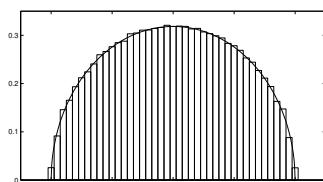
Twierdzenie. (E. Wigner, 1958) Niech $\hat{H}_N$ to macierz GUE_N . Niech μ_N to miara spektralna macierzy $\frac{1}{\sqrt{N}}\hat{H}_N$. Wówczas dla każdego przedziału $I \subset \mathbb{R}$,

$$\mu_N(I) \xrightarrow{N \rightarrow \infty} \int_{I \cap [-2,2]} \frac{1}{2\pi} \sqrt{4-x^2} dx, \quad \text{p.n..}$$

Oznacza to, że wartości własne przeskalowanej przez faktor $1/\sqrt{N}$ dużej macierzy GUE_N są prawie na pewno z przedziału $[-2, 2]$, a prawdopodobieństwo znalezienia wartości własnej wokół $x \in [-2, 2]$ wynosi $\frac{1}{2\pi} \sqrt{4-x^2} dx$. Faktor $1/\sqrt{N}$ bierze się stąd, że euklidesowa długość pojedynczej kolumny macierzy GUE_N jest rzędu $\sqrt{N}$.

Rys. 1. Miara spektralna $\mu(I)$ mówi jaki procent wartości własnych znajduje się w przedziale I . Na rysunku $\mu(I) = 4/7$.

Rys. 2. *Wigner semi-circle law*. Słupki prezentują wartości własne 10^5 macierzy losowych GUE_{32} otrzymanych numerycznie w programie **MATLAB**®. Linia to wykres funkcji $\frac{1}{2\pi} \sqrt{4-x^2}$. Zatem macierz 32×32 jest już *dużego* rozmiaru.

Okazuje się, że poziomy energetyczne ciężkich pierwiastków, które można przecież mierzyć doświadczalnie, są idealnie opisywane przez *semi-circle law*, czyli pomysł Wignera wypalił.

Czy rozkład Gaussa obecny w definicji macierzy GUE jest *wyjatkowy*? Nie ma miejsca na *wyjatek*, bo dla wszystkich macierzy losowych, byle o elementach niezależnych, ich spektra zachowują się asymptotycznie tak samo. Zatem to co jest odpowiedzialne za cud, to nie konkretny rozkład elementów macierzowych, lecz brak korelacji między nimi.

Twierdzenie. (L. Pastur, 1973) Niech K_{mn}, H_{mn} to **niezależne** zmienne losowe o **średniej** 0 i **wariancji** 1. Niech $\hat{H}_N$ to macierz losowa zadana wzorem (1). Niech μ_N to miara spektralna macierzy $\hat{H}_N$. Wówczas dla każdego przedziału $I \subset \mathbb{R}$,

$$\mu_N(I) \xrightarrow{N \rightarrow \infty} \int_{I \cap [-2,2]} \frac{1}{2\pi} \sqrt{4-x^2} dx, \quad \text{p.n..}$$

To zjawisko nazywa się *uniwersalnością spektrum macierzy losowych*.

Przejdziemy teraz do zagadnienia, gdzie pojawi się mały *wyjatek*. Zaczniemy znowu od odrobiny motywacji fizycznej. Jak już mamy jakiś stan kwantowy $|\psi\rangle$, to jego ewolucja w czasie jest zadana przez równanie Schrödingera

$$\hat{H} |\psi(t)\rangle = i\hbar \frac{\partial}{\partial t} |\psi(t)\rangle,$$

którego rozwiązaniem jest

$$|\psi(t)\rangle = e^{-it\hat{H}/\hbar} |\psi(0)\rangle,$$

czyli ewolucję w czasie układu kwantowego opisuje operator

$$\hat{U}_t = e^{-it\hat{H}/\hbar}.$$

Jest on unitarny,

$$\hat{U}_t^* \hat{U}_t = e^{it\hat{H}^*/\hbar} e^{-it\hat{H}/\hbar} = \text{Id}.$$

Znowu możemy pomyśleć, że paradygmat Wignera (W) będzie skuteczny, tzn. dynamika w czasie dużego układu kwantowego będzie z dobrym przybliżeniem opisana za pomocą *losowej* macierzy unitarnej.

Definicja. Niech

$$G = \left[\frac{K_{mn} + iH_{mn}}{\sqrt{2}} \right]_{m,n \leq N}$$

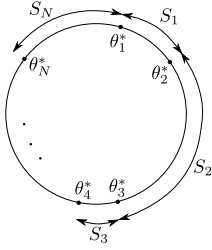
będzie losową macierzą, gdzie K_{mn}, H_{mn} to niezależne standardowe zmienne gaussowskie. Niech U będzie macierzą powstałą z G za pomocą ortogonalizacji Grama-Schmidta. Nazywamy ją losową macierzą CUE_N (*Circular Unitary Ensemble*).

Dlaczego ta definicja jest dobra? Otóż, jeśli U jest macierzą CUE_N , zaś V to deterministyczna macierz unitarna $N \times N$, to rozkład VU jest taki sam jak macierzy U , tzn. dla każdego mierzalnego podzbioru $A \subset \mathbb{C}^{N^2}$ macierzy $N \times N$

$$(2) \quad \mathbb{P}(VU \in A) = \mathbb{P}(U \in A).$$

Innymi słowy, losowe własności macierzy CUE_N są niezmiennicze ze względu na operacje unitarne, bez czego nasz model, w którym operator unitarny zadający dynamikę układu kwantowego zastępujemy macierzą CUE, nie miałby sensu. Agitacja za (2) nie jest skomplikowana. Niech T oznacza procedurę ortogonalizacji, tzn. $U = T(G)$, gdzie G jest macierzą o elementach gaussowskich, jak w definicji. Metodą inspekcji wzrokowej stwierdzamy, że oczywiście $VT(G) = T(VG)$, a ponieważ VG ma taki sam rozkład jak G (rozkład Gaussa ze swej natury jest rotacyjnie niezmienniczy), to

$$\mathbb{P}(VU \in A) = \mathbb{P}(T(VG) \in A) = \mathbb{P}(T(G) \in A) = \mathbb{P}(U \in A).$$

Rys. 3. Definicja *spacingów*.

Znowu interesuje nas spektrum macierzy U . Tym razem są to losowe liczby z okręgu jednostkowego $\{z \in \mathbb{C}; |z| = 1\}$, powiedzmy $\{e^{i\theta_1}, \dots, e^{i\theta_N}\}$, które opisujemy za pomocą *faz własnych* $\theta_i \in [0, 2\pi)$ macierzy U . Ich statystyczne własności bada się zwykle za pomocą trochę subtelniejszych narzędzi jak miara spektralna, którymi są tzw. *spacingi*, czyli zmienne losowe

$$S_j = \theta_{j+1}^* - \theta_j^*, \quad \text{dla } j = 1, \dots, N-1,$$

$$S_N = \theta_1^* + 2\pi - \theta_N^*,$$

gdzie fazy θ_j zostały uporządkowane i oznaczone θ_j^* , $0 \leq \theta_1^* \leq \dots \leq \theta_N^* < 2\pi$. Dalej, definiuje się typowy spacing S jako

$$S = S_{\text{rand}},$$

gdzie rand to liczba wylosowana ze zbioru $\{1, \dots, N\}$, przy czym wybranie każdej z tych liczb jest jednakowo prawdopodobne. Określamy też spacingi ekstremalne,

$$S_{\min} = \min_{1 \leq j \leq N} S_j,$$

$$S_{\max} = \max_{1 \leq j \leq N} S_j.$$

Mówią one nam jak dużą tendencję mają fazy własne do akumulowania się.

Dla macierzy CUE spacingi są dobrze zbadane. Skalujemy tak, aby średnia $\langle S \rangle$ typowego spacingu S wynosiła 1. Tą średnią nie jest trudno policzyć, zauważmy bowiem, że

$$\langle S_{\text{rand}} \rangle = \frac{\sum_{j=1}^N \langle S_j \rangle}{N} = \left\langle \frac{\sum S_j}{N} \right\rangle = \frac{2\pi}{N}.$$

Zatem definiujemy przeskalowane spacingi,

$$s_j = \frac{N}{2\pi} S_j, \quad s = \frac{N}{2\pi} S, \quad \text{itd.}$$

Wówczas,

$$s \text{ dla dużych } N \text{ ma w przybliżeniu gęstość } \frac{32}{\pi^2} x^2 e^{-4x^2/\pi},$$

$$\langle s_{\min} \rangle \text{ jest rzędu } 1/N^{1/3},$$

$$(\text{pewna stała}) \cdot N^{1/3} s_{\min} \text{ dla dużych } N \text{ ma w przybliżeniu gęstość } 3x^2 e^{-x^3},$$

$$s_{\max} \text{ jest rzędu } \sqrt{\ln n}.$$

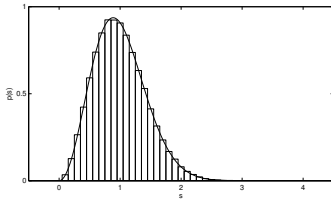
(Mówiąc, że a_N jest rzędu b_N mamy na myśli, że iloraz a_N/b_N zbiega do pewnej stałej.) Twierdzenie graniczne dla fluktuacji $s_{\max}/\sqrt{\ln n}$ wokół stałej nie jest znane.

Znowu jest tak, że CUE nie jest *wyjątkowe*. Dla spacingów macierzy GUE zachodzą takie same twierdzenia graniczne.

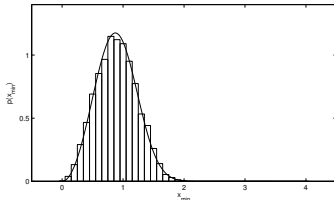
Można jednak naturalnie wprowadzić pewne korelacje pomiędzy blokami macierzy unitarnych i otrzymać *wyjątkowe* zachowanie się spacingów. *Wyjątkowe* w tym sensie, że twierdzenia graniczne będą inne. Należy się jednak odnieść do tych wyników z rezerwą, gdyż są one potwierdzone tylko numerycznie. Odpowiednich obliczeń analitycznie nie udało się jeszcze przeprowadzić, więc dlatego te *wyjątki*, które pokażemy, są *nieobliczalne*.

Naturalną operacją w mechanice kwantowej jest iloczyn tensorowy, który odpowiada za *łączenie* podukładów. Jeśli $\hat{H}_i$, $i = 1, 2$, to hamiltonian podukładu i , to hamiltonian całego układu wynosi $\hat{H}_1 \otimes \hat{H}_2$. Przypomnijmy, że iloczyn tensorowy macierzy to operacja polegająca na mnożeniu *po współrzędnych każdego elementu z każdym*. Jeśli $A = [a_{ij}]_{i,j \leq N}$ jest macierzą $N \times N$, $B = [b_{ij}]_{i,j \leq M}$ jest macierzą $M \times M$, to $A \otimes B$ jest macierzą rozmiaru $MN \times MN$, określoną jako

$$A \otimes B = \begin{bmatrix} a_{11}B & a_{12}B & \dots & a_{1N}B \\ a_{21}B & a_{22}B & \dots & a_{2N}B \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{N1}B & a_{N2}B & \dots & a_{NN}B \end{bmatrix} = [a_{ij}b_{kl}]_{i,j \leq N, k,l \leq M}.$$

Rys. 4. Słupki prezentują spacingi 10^5 macierzy losowych CUE_{32} otrzymanych numerycznie. Linia to wykres funkcji $\frac{32}{\pi^2} x^2 e^{-4x^2/\pi}$.

Rys. 5. Słupki prezentują odpowiednio przeskalowany minimalny spacing $s_{\min}$ obliczony numerycznie dla 10^5 macierzy losowych CUE_{32} . Linia to wykres funkcji $3x^2 e^{-x^3}$.

Dynamika jest też wyznaczona przez iloczyn tensorowy operatorów z podukładów

$$\hat{U} = \hat{U}_1 \otimes \hat{U}_2,$$

gdyż

$$e^{it\hat{H}_1/\hbar} \otimes e^{it\hat{H}_2/\hbar} = e^{it(\hat{H}_1 \otimes \hat{H}_2)/\hbar}.$$

Pytanie zatem brzmi: co można powiedzieć o statystycznych własnościach spektrum macierzy losowych

1) $U_1 \otimes U_2$, $U_i \in \text{CUE}_n$, $N = n^2$, $n \rightarrow \infty$,

2) $U_1 \otimes \dots \otimes U_n$, $U_i \in \text{CUE}_2$, $N = 2^n$, $n \rightarrow \infty$?

Pierwszy przypadek odpowiada sytuacji w której łączymy dwa duże podukłady kwantowe, każdy o n wymiarowej przestrzeni stanów otrzymując $N = n^2$ wymiarowy układ, natomiast drugi — gdy łączymy bardzo dużo, powiedzmy n małych układów dwu-wymiarowych otrzymując układ $N = 2^n$ wymiarowy. Druga sytuacja jest naturalna z punktu widzenia zastosowań w informatyce kwantowej.

W obu przypadkach udowodniono, że

$$s \text{ dla dużych } N \text{ ma w przybliżeniu gęstość } e^{-x}.$$

Co z $s_{\min}$ i $s_{\max}$? Można by, heurystycznie, rozumować następująco. Skoro typowy spacing ma rozkład wykładniczy, to założmy, że wszystkie spaciny $s_1, \dots, s_N$ mają rozkład wykładniczy i są niezależne i zobaczymy jakie $s_{\min}$ i $s_{\max}$ wtedy wyjdzie. Łatwe rachunki prowadzą do wniosku, że

$$\langle s_{\min} \rangle \text{ jest rzędu } 1/N,$$

$$N s_{\min} \text{ dla dużych } N \text{ ma w przybliżeniu gęstość } e^{-x},$$

$$s_{\max} \text{ jest rzędu } \ln n,$$

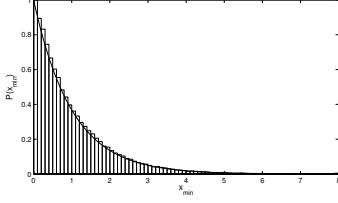
$$s_{\min} - \ln N \text{ dla dużych } N \text{ ma w przybliżeniu gęstość } e^{-(x+\gamma)} - e^{-x},$$

gdzie $\gamma = \lim_{n \rightarrow \infty} (\sum_{k=1}^n 1/k - \ln n)$ jest stałą Eulera.

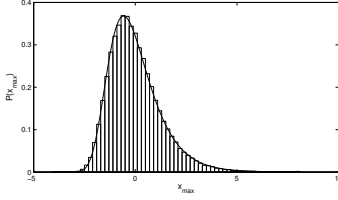
Testy numeryczne pokazują, że te twierdzenia graniczne działają (por. rys. 6, 7). Wyjątkowe?

Literatura

- [1] Forrester, P. J., Snaith, N. C., Verbaarschoot, J. J. M., Developments in random matrix theory, *J. Phys. A: Math. Gen.* **36** (2003), R1–R10.

Rys. 6. Słupki prezentują przeskalowany minimalny spacing $s_{\min}$ obliczony numerycznie dla 10^5 macierzy losowych $\text{CUE}_{128} \otimes \text{CUE}_{128}$. Linia to wykres funkcji e^{-x} .

Rys. 7. Słupki prezentują odpowiednio przeskalowany maksymalny spacing $s_{\max}$ obliczony numerycznie dla 10^5 macierzy losowych $(\text{CUE}_2)^{\otimes 22}$. Linia to wykres funkcji $e^{-(x+\gamma)} - e^{-x}$.